

גבולות הארץ

לכבוד הרב י.מ. בלושטיין

ראש מכון עמקה של הלכה

ערד ת"ו

שלו' רב לאוהבי תורתך

במענה לשאלות כת"ר מצורף בזה מאמר בעניין גבולות הארץ למעשה.

א. זיהוי מקומות

איננו יכולים לזהות היום בדיוק חלק גדול מהמקומות המוזכרים בתנ"ך ובתלמוד. מדע הארכיאולוגיה אינו מדע מדויק. אם כי אנו נעזרים בו במקומות שיש לנו סבירות גבוהה שהזיהוי הוא נכון. ולכן כ' החז"א שרק מסורת קובעת. ואכן למקומות לא מעטים יש מסורת שניתן לסמוך עליה.

עצם הגדרתה של א"י היא מסורת ברורה. אין ספק שזאת הארץ שניתנה לאבות ובה חיו אבותינו בב"ר ובב"ש וגם אח"כ. תמיד נשאר משהו בארץ ובכל הדורות הייתה עליה ארצה וגם מסעות של מבקרים. יהודים ישבו בערים שהייתה להם מסורת רצופה מדורי דורות כגון, צפת, טבריה, שכם, חברון, עזה, יפו ועוד. ועולה על כולן - ירושלים.

גם הגבולות הטבעיים שנאמרו לאברהם ידועים לנו, מנהר מצרים עד נהר פרת. יש רק ספק אם הכוונה לנילוס או לואדי אל עריש. אך אין לכך כמעט נפק"מ למעשה, מדבר סיני אינו מקום ישוב. בפרשת משפטים יש הגדרה נוספת: מים סוף עד ים פלשתים. ים סוף הוא מפרץ אילת. גם אם יתכן שהכוונה לשתי הזרועות של ים סוף - אילת וסואץ, מדובר במדבר סיני שאינו מיושב. וגם לא נועד להתנחלות בשלב ראשון.

לגבולות מסעי, החוזרים גם בספר יהושע, יש חשיבות מעשית יותר כי אלו גבולות ההתנחלות של כיבוש יהושע דהיינו גבולות עו"מ. הגבולות הטבעיים ידועים לכול, הים הגדול (התיכון) ים כנרת, הירדן וים המלח. הגבול הצפוני של עו"מ לא ברור אך המהר"ט בח"א סי' פד מביא שמרגלא בפומייהו דאינשי שואדי אלקסמיה (המשך הליטאני) הוא הנהר המוזכר במשנה שביעית פ"ו מ"א שהוא גבול עו"מ. כלומר יש מסורת על כך. נהר זה הוא הגדול בנהרות הצפון והוא משמש גם גבול טבעי לא"י. גם המהר"ם גלאנטי בסי' נז מניח כהנחה פשוטה שנהר זה הוא גבול א"י.

ואדי אל קסמיה נשפך לים צפונית לצור. ובמלחמת לבנון הראשונה פגשתי בבאחמדון (פרבר של ביירות) יהודי שסיפר לי שהם היו נוסעים לחוג את החגים אצל קרוביהם בצור כי שם נהגו רק יו"ט אחד כמנהג א"י. על מנהג זה יש עדויות נוספות. קהילת צור הייתה קהילה עתיקת יומין והיא מעידה שעד הליטני לפחות לא היה ספק בדבר גבול עו"מ בצפון. וכן בחצביא נהגו דיני שביעית לפחות כדין עו"מ (ש"ת מהריט"ץ החדשות סי' קעו).

הגבול הדרומי של עו"מ לפי פרשת מסעי וספר יהושע הוא קצה ים המלח. התורה מתווה משם את הגבול הדרומי עד נחל מצרים. השמות מעלה עקרבים עצמונה וכדו' אין להם קשר לשמות דהיום. אך מסתבר שכל הערבה והנגב הדרומי לא נכללו בגבול ההתנחלות, מה גם שלא היה ניתן להתיישב שם (החלוקה לנחלות נועדה לאפשר לכל אחד ישיבה ראויה תחת גפנו ותחת תאנתנו ר' מל"א ה). אם כי הם ללא ספק חלק מא"י המובטחת עד ים סוף. שלמה הקים נמל באילת וכן מלכי יהודה אחרים, עוזיהו, יותם ואולי עוד. ולכן מסתבר שהם התקדשו בקדושת עו"מ. אך אין ספק שלא נכללו בחום ע"ב שהיו מצומצמים מאוד. לכן ספיחים מותרים בכל הנגב הדרומי והערבה, אך זריעה אסורה לכתחילה. חיזוק נוסף לקדושת הערבה, לפחות כעו"מ, יש בדברי הרמב"ם הלכות קדה"ח

פי"א הל' יז: שירושלם היא מרכז הארץ בכמו שתיים ושלשים מעלות עד חמש ושלשים ועד תשע ועשרים. (קו הרוחב 29 נמצא באמצע חצי האי סיני, דרומית לאילת).

אומנם יש סתירה לכך מהרמב"ם שם פי"ח הל' טז שקו הרוחב של א"י הוא: **משלשים** מעלות עד חמש ושלשים מעלות. קו הרוחב 30 עובר בדרום הערבה (מכאן לקוחה החלוקה על 'הערבה הדרומית'). בספר נאווה קודש כתב: ודע הא דכתב רבינו משלשים מעלות וכו' לאו דוקא אלא דהוי ליה מכ"ט מעלות עד ל"ה מעלות שהוא רוחב א"י כמו שכתב לעיל בפרק י"א הלכה י"ז עיין שם. וכן בשקל הקודש לגר"ח קנייבסקי: ומכ"ט מעלות קורא רבנו כאן משלשים ר"ל מתחלת המעלה השלושים.

וכך מסבר יותר כי ירושלים נמצאת בקו הרוחב 32 באמצע הארץ כשממנה שלוש מעלות לכל צד, כלומר בין המעלות 35 ו29 (קו הרוחב 35 נמצא בתוך לבנון, צפונית לליטני).

תחום ער"ב בצפון

המשנה הראשונה של מס' גטין קובעת את תחום ער"ב בין עכו לאשקלון. אך שם בדף ח מוזכרת כזיב כנקודה הצפונית. וכן במשנה שביעית פ"ו א ובמס' חלה פ"ד ח. הגמ' בגטין מתרצת שיש רצועה מעכו לכזיב. ויש שם גרסאות שונות. מסתברת יותר הגרסה: ממערב לדרך טמאה משום ארץ העמים. כי בצד מערב יש גבול לרצועה – הים. לפי הגרסה: ממזרח לדרך טמאה משום ארץ העמים אין לרצועה זו גבול. לא ייתכן שכל הגליל היה ארץ העמים. בגליל על שני חלקיו, התחתון והעליון, הייתה חזקה ישראלית מסיבית בבית שני ואחריו. בברייתא דתחומין (מצויה בכמה מקומות, ביניהם בירושלמי דמאי פ"ב הל' א ועוד, לאחרונה נמצא המקור הקדום ביותר שלה בפסיפס של ביכ"נ ברחוב שליד עין הנצי"ב) מנויין מקומות רבים בגליל בתחום צור, כגון בצת ופי מצובה ועוד. על צפת יש מסורת ברורה שהיא בחום ער"ב וכן פקיעין ועוד. אין ספק שהגולן היה בתחום ער"ב. הירושלמי (שביעית פ"ו) מוציא רק את סוסיתא מכלל חיוב תר"מ, משמע שיתר האזור היה חייב בתר"מ כדון ער"ב. ובברייתא דתחומין מוזכרים, נוסף לסוסיתא ועין, גם כפר חרוב, נוב, חיספין וכפר צמח ועוד. לכן נראה שרק רצועה צרה בגליל המערבי פטורה מתר"מ. ואנו לא יודעים את תחומיה בדיוק (רבה של נהריה הרב קלר כתב מאמר ב'שבילין' באשר לאזור אך אין לי את החוברת).

הגבול הדרום-מערבי של ער"ב

הגבול הדרומי של ער"ב הוא אשקלון. גם כאן ברור שאין הכונה לקו רוחב, שא"כ חצי ארץ יהדה לא היה בתחום ער"ב (כולל חברון!). בירושלמי הוציאו את בית גוברין מכלל חיוב בגלל היותה עיר נוכרית, משמע שיתר האזור היה חייב. ובס' נחמיה יא נאמר במפורש שבני יהודה התיישבו בבאר-שבע.

הפוסקים דנו בשאלות מעשיות באשר לעזה (ר' שו"ת מהרי"ט מז ושו"ת הרדב"ז ח"ד ל. הם החזיקו אותה כעיר שדינה כער"מ). הייתה בה קהילה יהודית רצופה עד קרוב לימינו (הכרתי יהודי שנולד בקהילה בעזה). אומנם מהרמב"ם בפ"א מהל' תרומות משמע לכאורה שעזה לא התקדשה אפי' ע"י ער"מ, אך הוא עצמו מביא אח"כ את נחל מצרים כגבול הדרומי. הסברים שונים ניתנו לדבריו (כגון באנצ"ת ערך א"י ועוד). לכן מסתבר שמאשקלון נמתח קו אורך דרומה, או דרומית מערבית. ההצעה השניה מסתברת יותר, כי הקו מסתיים בשלוחה של ואדי אל-עריש שהוא כנראה נחל מצרים.

הנגב המערבי, ובעיקר מה שמכונה 'עוטף עזה' הוא בתחום ער"מ ולכן אינו אסור בספיחין וכבר נהגו והמהדרין בשמיטה נוהגים לצרוך ירקות אלו. (בשמיטת תש"מ חתמה רבנות ירושלים בראשותו של הרב ז'ולטי הסכם על אספקת ירקות עם חקלאי אזור ימית דאז)

הגבול הדרומי של ע"ב

תחום ער"ב היה מצומצם יותר מתחום ער"מ כבמאור בחגיגה ג, ב כרכים רבים כבשום ער"מ ולא כבשום ער"ב. לכן מסתבר שהתחום הדרומי של ע"ב היה צפונה מתחום ער"מ, שהיה מקצה ים המלח מערבה. אם כי איננו יודעים היכן עבר. גם בימי ב"ר תחום ההתיישבות העיקרי למעשה של ער"מ, היה 'מדין ועד באר שבע' כפי שנא' בתנ"ך כמה פעמים. וא"ק ק"ו לעניין ער"ב. מסתבר שכל הנגב דרומית לבאר שבע לא היה מיושב. וכפי שכ' הרמב"ם בהל' ביהב"ח פרק ו קדושה שנייה התקדש בחזקה, כלומר בהתיישבות. גם היום ההתיישבות דרומית לבא"ש דלילה מאוד.

הרב גורן שיער שהקו מאשקלון נמתח לכיוון דרום מזרח עד לפטרה. כך הוא הבין את משנת גטין הנ"ל בה נאמר 'רקם במזרח'. ואכן חוקרים רבים, ובעקבותיהם גם ת"ח, מזהים את רקם עם 'פטרה' שבדרום הרי אדום. המקור לכך הוא יוספוס. אומנם יוספוס זיהה את פטרה עם מקום בשם 'רקם' אך הוא לא התייחס כלל לרקם שבמשנה. המילה 'רקם' נמצאת בתרגומים בהקשרים שונים למשל 'רקם גיאה' שהיא קדש ברנע לפי ת"א וכן מקומות אחרים. לא מסתבר שעו"ב התיישבו בנגב ובערבה עד לפטרה והקימו ישיבות והיו שיירות מצויות (כמבואר בריש גטין). ואכן יש השערות אחרות לרקם. וכבר התווי"ט שיער ש'רקם' זאת אינה 'קדש' שבדרום אלא 'קדש' אחרת – בצפון. דבר תואם השערה שרקם היא חגורת ביצורים בצפון מזרח של עבה". ויש חוקרים המשערים שהיא בסביבות רבת עמון. השערות אלו סבירות יותר.

הציץ אליעזר בכרך י' סובר שהכיבוש הישראלי בימינו מקדש את המקום, מדין כיבוש רבים. לדעתו, ההבחנה בין קידוש ער"ב לקידוש ער"מ בעצם בטלה. כי כל הארץ שבידינו היום קדושה באותה מידה, כולל הערבה עד אילת. אומנם הנחתו מסתברת, אך למרות זאת הקידוש תלוי גם בנו, וכמו שאמרו חז"ל בחגיגה ג ב, הרבה כרכים כבשום ער"מ ולא כבשום ער"ב וקדו"ר קדשה לשעתה ולא קדשה לע"ל, והניחום, כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית. אף אנו מעוניינים שיהיו אזורים בא"י שבהם לא תנהג כרגע שביעית, כדי לספק מהם ירקות בשביעית לתושבי מרכז הארץ ללא איסור ספיחין. וכן ע"מ לפרנס את החקלאים באותם אזורים ולעודד את התיישבותם שם, כדי שישמרו על גבולות הארץ ועל קרקעותיה מפני השתלטותם של גורמים עוינים.

בברכת התורה והארץ

הרב יעקב אריאל, ר"ג